

FAROBİY FALSAFASIDA INSON SHAXSI VA AXLOQIY FAZILATLARI TO‘G‘RISIDA

Uralov Dilshodbek

Alfiraganus universiteti “Ijtimoiy fanlar” kafedrası dotsenti v.b.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Farobiyning inson va falsafa masalasiga qanday javob berganini ko‘ramiz. Farobiy falsafasining asosiy jihatlari ko‘rsatilgan. Farobiy falsafasi va yunon falsafasi bilan bog‘liqligi, inson to‘risidagi qarashlari, aql ta‘rifi, aql darajalari, ideal jamiyat, ideal jamiyatda inson masalasi yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: "aql-ruh", Suqrot, Aflotun, materiya, ijtimoiy, jamiyat, inson, falsafa, faylasuf, "tafakkur qiluvchi borliq".

ABSTRACT

This article examines how Al-Farabi responded to the question of man and philosophy. The main aspects of Al-Farabi's philosophy are outlined. The connection between Al-Farabi's philosophy and Greek philosophy, his views on man, the definition of reason, levels of reason, ideal society, and the question of man in an ideal society are highlighted.

Keywords: "mind-soul", Socrates, Plato, matter, social, society, man, philosophy, philosopher, "thinking being".

KIRISH

Sharqning buyuk mutafakkiri Abu Nasr Farobiyning boy ilmiy me‘rosi nafaqat Sharqda, balki G‘arbda ham katta qiziqish bilan o‘rganiladi. Uning ijtimoiy-axloqiy, falsafiy-gnoseologik, qarashlari o‘zidan keyingi musulmon faylasuflari uchun asosiy yo‘riqnoma bo‘lib xizmat qilgan. Ushbu maqolada Farobiyning axloqiy-falsafiy g‘oyalari, komil inson g‘oyasi va baxtga erishish yo‘llari haqida so‘z boradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ushbu maqolada Abu Nasr Farobiyning “Aflotun qonunlari mohiyati haqida” va “Fozil odamlar shahri” asarlaridan asosiy manbaa sifatida, qolaversa, turk olimi Mahdi Muhsinning “Al Farabi and the Foundation of Islamic Political Philosophy” asaridan qo‘shimcha manbaa sifatida foydalanildi. Mazkur maqolada ilmiy bilishning tarixiylik, mantiqiylik, analiz va sintez va obyektivlik metodlaridan foydalanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Farobiyning dunyoqarashi, uning jamiyat va axloq to‘g‘risida yaratgan yaxlit ta‘limoti ilk o‘rta asrlar va keyingi davrlarda ijtimoiy-falsafiy, siyosiy va axloqiy fikr rivojida muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Uning qarashlari Sharq mamlakatlariga keng

yoyildi. Oʻrta asr mutafakkirlari Ibn Xallikon, Ibn al Kiftiy, Ibn Abi Usabiʼa, Bayhaqiy, Ibn Sino, Ibn Boja, Umar Xayyom, Beruniy, Ibn Rushd, Ibn Xaldun va boshqalar Farobiy taʼlimotini chuqur oʻrganib, uni yangi gʻoyalar bilan boyitganlar. Buyuk mutafakkir va shoirlardan Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy, Jaloliddin Dovoniy Farobiyning ijtimoiy-falsafiy, siyosiy va axloqiy taʼlimotidan bahramand boʻlganlar. Farobiy ilgari surgan fikrlar XVI-XX asrlarda ham musulmon mamlakatlari olimlari tomonidan katta qiziqish bilan oʻrganildi. Mutafakkir qoldirgan meros faqat Sharq mamlakatlarida emas, balki Yevropada ham tarqaldi va ijtimoiy-falsafiy fikr taraqqiyotida sezilarli taʼsir koʻrsatdi.

Shu paytgacha olib borilgan tadqiqot ishlari va yozilgan maqolalarga nazar tashlaydigan boʻlsak, Farobiyga oid koʻplab tadqiqotlar olib borilgan va u hali ham davom etmoqda. Negaki, ilm ostonasiga bir bor boʻlsada qadam qoʻygan ishon, fanlarning shakllanishida, ilmlarning rivojlanishida Farobiy hissasi naqadar muhim ahamiyat kasb etishini angelaydi.

Mamlakatimizda olib borilgan bu tadqiqotlarda Farobiyning insoniy tasavvuri yo bir jihatda sodir boʻlgan yoki Farobiyning insonni oʻz ichiga olgan asarlariga murojaat qilingan, ammo Farobiyning insoniy tasavvuri bir butun sifatida hisobga olinmagan. Biroq, falsafa boshqa fanlardan birinchi navbatda universal xususiyati bilan ajralib turadigan sohadir. Ikkinchidan, falsafa subʼekt-obʼekt munosabatlari boʻlib, subʼekt tomonini “tafakkur qiluvchi borliq”, yaʼni “inson” tashkil qiladi. Uchinchidan, “inson muammosi sofistlar va Sokrat bilan birga falsafada, birinchi islom faylasufi Kindiydan beri islom falsafasida fikr mavzusi boʻlib qolmoqda. Shuning uchun bu maqolada Farobiyning insoniy tasavvurlari haqida soʻz boradi. Bizning ishimiz ideal insonga, shuningdek, inson tabiatiga qaratiladi.

Islom faylasuflari, jumladan, Farobiy misolida insonni “ruh va aql” kabi tushunchalar bilan ifodalaganlar. Aristotel va Aflotun falsafasi va taʼsirlari islomning “ruh va aql” munozaralarining asosini tashkil etadi. Ikkala faylasuf ham Suqrotning davomchilaridir. “Ikkinchi muallim” va ikkinchi islom faylasufi Farobiy bu ikki faylasufdan olgan taʼsirlari bilan inson tushunchasini oʻz falsafasiga kiritadi. Aristotel va Aflotun oʻz fikrlarini murosaga keltirishga, murosasida yangi tuzum qurishga harakat qiladilar[3. b.20].

U Aristotel falsafasini qayta koʻrib chiqadi va uni Platonik shaklga soladi va ruh nazariyasi Farobiy falsafasining asosini tashkil qiladi. Ikkala tushuncha ham tadqiqotda "aql-ruh" shaklida yagona nazariya sifatida berilgan. Farobiy falsafasi "har bir inson tabiatan baxtli boʻlishni xohlaydi" taklifiga asoslanganligi taʼkidlangan.

Kalom tafakkurining qalb tushunchasi, ayniqsa, sunniy Moturidiy va Ashariy va biz ularni salafiy deb qabul qilishimiz mumkin boʻlgan Imom Abu Hanifa kabilar

birinchi o‘ringa keladi. Aristotelning fikricha, mavjudot mavjudligining to‘rtta sababi bor. Moddiy, jismoniy, jinoyatchi va yakuniy (maqsadli) sabab. tomondan aqlga, ob‘ektga tegishli deb qabul qiladi. Bu qabul tushunchadan ob‘ektga, ob‘ektdan tushunchaga o‘tish, ya‘ni har ikki faylasuf (Aristotel va Farobiy) tafakkurida ontologiya qilish imkoniyatidir[4. b.114].

Hozirda “Inson nima? Inson qanday mavjudot? U qayerda joylashgan? va shu kabi savollar juda ko‘p. Savollar odamlar haqida berilishi mumkin bo‘lgan o‘nta savoldan faqat uchta. Ongda bu tushunchalar (o‘n toifa) o‘rtasida ikki xil bog‘lanish mavjud. Birinchisi, asosiy (shaxsiy) bog‘lanish, ikkinchisi tasodifiy bog‘lanishdir. Bu ikki turdagi bog‘lanish predmetlarda o‘xshashlik (musobih) yoki alohidalik (mubayin) ko‘rsatadi. Bu shuni anglatadiki, ob‘ektdagi o‘xshashlik yoki farqlar muhim (muhim) yoki tasodifiy (baxtsiz) bo‘ladi. Bu yerda borliqdagi o‘xshashlik va farqlarni, ularning turlarini, chegaralarini, mohiyati yoki tasodifini ko‘rsatuvchi ongda kategoriya (tushunchalar) “besh universal” deyiladi. Bular nasl, tur, farqlash, tasodif va xususiyat. Besh universallik borliqni belgilashda, boshqacha qilib aytganda, ontologiya qilishda ishlatiladi[2. b.203].

Xo‘sh, Farobiy insonga qanday ta‘rif beradi? Inson nima va u qanday mavjudot? Farobiy ta‘riflaridan birida inson “ikki moddadan tashkil topgan birikma (siyoh)dir”. Boshqacha aytganda, inson ikki substansiya, birikma tushunchasi ikki moddaga yuklangan. Birikmalar (ob‘ektlar) hosil bo‘lish va parchalanishga duchor bo‘ladi. Demak, inson ikki substansiya sifatida shakllanish va yemirilishga tobe mavjudotdir. Inson yashaydigan soha ikki oddiy komponentdan tashkil topgan birikma bo‘lib, ular “modda va shakl” [5. b.65].

Boshqacha qilib aytganda, bu Aristotel yuqorida aytib o‘tgan ikkita sababdir. Shunday qilib, bu birikma demak, Farobiy tafakkurida inson olamdagi shakllanish va yemirilish qonuniga bo‘ysunuvchi qo‘shma mavjudotdir. Koinot va insonning tarkibiy qismlaridan biri bo‘lgan materiya Empedoklning to‘rtta element turidan biridir. Boshqa ta‘rifga ko‘ra, Inson tirik turlardan biridir. Inson tirik mavjudot sifatida, Farobiy fikricha, mavjud emas va o‘likdir. Inson koinotdagi mavjudotlardan biri, tirik tur, inson esa “tafakkur va o‘limdir”. Tirik bo‘lish nuqtai nazaridan, inson oziq-ovqat ozuqa oladigan ob‘ektidir. Inson – bu fikrlash hissi. Ta‘limda esa inson maqsad sababi bilan belgilanadi. Inson eng oliy komillikka erishish uchun yaratilgan mavjudot[1. b.87].

Hozirgi zamonda aqliy kuchi va tafakkur qilish qobiliyati nuqtai nazaridan inson o‘z ixtiyorida ishlar va sabablarni ajratib turuvchi kuch sifatida ta‘riflanadi. Bu kuch nima foydali ekanligini tushunmagunicha, ish va sabablarni kuzatadi. Inson to‘quvchi yoki kotib bo‘lib tug‘ilmaydi. Biroq u fe‘l va san‘atga moyil bo‘lib

tug‘iladi. Aniqrog‘i to‘siq bo‘lmasa, inson o‘zi uchun oson bo‘lgan ishni qilishga moyil bo‘ladi, lekin inson tug‘ma ravishda barcha san‘atlarga moyil emas. Shuning uchun odamlar aqliy fazilatlariga tayyor bo‘lib tug‘ilmaydi.

Xuddi shunday insonlar ham tug‘ma yomon ishlarga moyil bo‘lishi mumkin emas. U holda kimlardir san‘atga moyil bo‘lib, ba‘zilari birinchi fazilatga, ba‘zilari boshqasiga moyil bo‘ladilar. Farobiy nazarida bu “eng mahbub” payg‘ambardir, eng mukammal aql payg‘ambarning aqlidir. Farobiyning inson tushunchasida, eng avvalo, kamolotga borish borki, u inson oldiga maqsad qilib belgilagan. Farobiyning kamolotga yo‘naltirilgan insoniy tasavvurining asosini uning ilk asarlarida tasavvufiy-diniy tafakkur, keyingi asarlarida esa uni Muallim us-Soniy qiladigan mantiq tushunchasi tashkil etadi. Farobiy tafakkurida inson ikki asosdan iborat bo‘lib, ulardan biri materiya, ikkinchisi shakldir. Demak, inson jon va materiyadan tashkil topgan birikmadir. Ruh bu birikmaning prinsipi bo‘lib, bu tamoyil superlunar olamiga tegishli.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Farobiyning insoniy tasavvuri o‘z tabiatiga ko‘ra moddiy shakl, qilayotgan ishlariga ko‘ra esa oliy amaldor tasavvuridir. Farobiy uchun din, siyosat, axloq, falsafa va ko‘plab sohalar o‘zaro chambarchas bog‘liqdir. Ayniqsa, u mavjud bo‘lgan madaniyatning ta‘sirini hisobga olsak, uning din va falsafa muammosi bilan shug‘ullanmagan bo‘lishi mumkin emas.

Xususan, Aristotelning falsafiy qarashlarini talqin qilgan va o‘rta asr falsafasining asosiy muhokama mavzusi bo‘lgan falsafadin munosabatlari bilan shug‘ullangan Farobiy o‘z falsafasida ko‘p jihatdan ana shu munosabatga asoslangan tizimni o‘rnatgan va bu masala ustida sinchkovlik bilan ishlagan. Farobiy Aristotelning falsafiy tizimini haqiqatning yagona haqiqiy ifodasi deb hisoblab, ilgari surgan din tushunchasini shu doirada ko‘rib chiqadi. Diniy talqinlarni ular an‘anada bo‘lgan falsafiy asoslar atrofida izohlaydi va belgilaydi. Shuningdek, u din hodisasiga falsafiy izoh berishni maqsad qilgan. Uning pirovard maqsadlaridan biri falsafiy fikrlar doirasida yagona va yaxlit tizim yaratishdir. Farobiy fikricha, din jamiyatning saodatga erishishi uchun zaruriy asoslardan biridir.

Darhaqiqat, Farobiy Inson tarbiyasi va jamiyatning axloqiy tamoyillarida dinning o‘rni muhimligini asoslab bergan. Bugungi kun farzand tarbiyasida va insonlarning kundalik turmush tarzida dinning funksiyalarini

Ijtimoiy hodisa bo‘lgan din jamiyatni ma‘lum bir hayotga yo‘naltirish orqali ma‘lum maqsadga erishishni maqsad qiladi. Jamiyatda birdamlikni shakllantirish va muayyan his-tuyg‘ularni rivojlantirish uchun umumiy din talab etiladi. Masalan, “Xudo” g‘oyasini jamiyatga moslashtirish, bilish va qilish kerak bo‘lgan ana shu umumiy ishlar ijtimoiy madaniyat doirasida qat’iy qarorlar bilan din orqali amalga

oshiriladi. Shuning uchun diniy qonunlarni belgilovchi ma'mur falsafani e'tiborsiz qoldirmasligi kerak. Bu falsafa esa jamiyat manfaati va baxt-saodatini o'ylaydigan tabiatga ega bo'lishi kerak.

Farobiy o'z falsafasida hukmdor, faylasuf va payg'ambarni birlashtiradi. Falsafasiz baxt nimaligini tushunib bo'lmaydi, bu qism faylasufning ishi, tasavvursiz, baxt keltiradigan qonunlarni yasab bo'lmaydi, bu payg'ambarning ishi, va nihoyat, bu baxtni jamiyatga hukmdorsiz o'rgatib bo'lmaydi.

Inson va falsafa bir-biriga bog'liqligini Farobiy yaxshi o'rgangan va bizgacha yozib qoldirgan. Falsafasiz inson baxtga erisha olmasligini aniqlagan va ular bir-birini to'ldirib kelishini ham aytgan. Farobiy bergan bu ma'lumotlar juda muhim bo'lgani uchun ham hozirda juda dolzarb hisoblanadi. Shuning uchun Farobiyning ilmiy izlanishlari hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abu Nasr Farobiy. "Fozil odamlar shahri", Toshkent "Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi", 1993
2. Abu Nasr Farobiy. "Aflotun qonunlari mohiyati haqida", Toshkent "Xalq merosi", 1993.
3. Aydinli, Y.. "Farobiyda Xudo-Inson munosabatlari" Iz nashriyoti. 2014.
4. Xayrullayev M.M. "Farobiy va uning falsafiy risolalari" Toshkent .1963.
5. Xayrullaev M. "Sharq renessansi va Farobiy" , Toshket "Fan va turmush" 1975.
6. Abu Nasr Farobiy. "Fazilat, baxt, saodat va kamolot haqida" , Toshkent, "Yozuvchi" 2001.
7. Jurayev, S. S. U. (2021). Abu Ali ibn Sinoning falsafiy qarashlarida axloq masalasi va uning bugungi kundagi ahamiyati. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(3), 11-14.